

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

6-2020

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Л. Бегимкулова	
Қора тотор ва ироқликларнинг Мовароуннаҳрдан кўчиши ҳамда унга таъсир қилган омиллар.....	171
Ш.Рискулов	
XIX асрнинг сўнгги чораги ва XX аср бошларида Афғонистондаги геосиёсий вазият.....	174
А.Нишонов	
Фарғона водийсининг биринчи шайбоний ҳоқими.....	179
С.Мўминов, Н.Кўлдашев	
Навоийнинг сўз қуввати.....	182
Ф.Маматкулова	
“Тоҳир ва Зухра” достонининг Қашқадарёга хос талқини.....	185
Ш.Низамова	
Тахаллуслар билан боғлиқ шеърий санъат ва унсурлар хусусида.....	189
М.Нуъмонжонова	
Зебо Ғаниева жасорати.....	193
С.Хақназарова	
Абдулла Шер ижодида Ватан манзаралари.....	196
М.Хамидов	
Ўзбек шеъриятида Машраб образи талқини.....	198
Г.Ҳимматова	
Характер руҳияти психологизми (Қўчқор Норқобил ижоди мисолида).....	201
И.Доронина	
XX аср адабиётида модернистик оқимлар, футуризмнинг ўзига хос хусусиятлари ва унинг ҳар хил турлари.....	204
Э.Гиздулин	
И.Бродский лирикаси турларининг хилма-хиллиги.....	207
Г.Розиқова, Э.Маруфова	
Ўзбек тили лексикасининг шакл ва маъно жиҳатидан ўзгариши.....	210
Д.Юлдашева	
Болаларга хос оғзаки ва ёзма матнларнинг яратилишида лингвистик гештальт хусусида.....	214
Н.Умарова, Х.Фаттоҳов	
Арабча ўзлашмалар ва уларнинг Навоий асарларида қўлланиши.....	217
Н.Расулова	
Тиббий терминлар ўқув луғатини тузиш тамойиллари.....	220
М.Саидова	
К.Болдикнинг “Адабиётшунослик терминларининг қисқача изоҳли оксфорд луғати”даги мураккаб таркибли адабиётшунослик терминлари таҳлили.....	223
Н.Каримова	
Тил материалларини ўрганишга ёндашувнинг долзарб масалалари.....	228
З.Позилжонова	
Маданиятлараро мулоқотда новербал мулоқот турлари.....	231
Н.Турсунова	
Фраземанинг тил бирлиги мақоми хусусида.....	235
Ф.Анварова	
Хорижий тилларнинг давлат тилида иш юритувчилар фаолиятида тутган ўрни.....	238
Ф.Раҳматов, М.Ахмаджонов, М.Мирзарахимов	
Клиент сервер технологиясига асосланган реал вақт тизимларида Firebase NoSQL базаларидан фойдаланиш	243
ФАНИМИЗ ФИДОЙИЛАРИ	
Халқпарвар, ватанпарвар, забардаст файласуф олим (1929-2003).....	246

**ХАРАКТЕР РУҲИЯТИ ПСИХОЛОГИЗМИ
(Қўчқор Норқобил ижоди мисолида)**

**ПСИХОЛОГИЗМ ДУШЕВНОГО СОСТОЯНИЯ ХАРАКТЕРА
(на примере творчества Кучкора Норкобила)**

**SPIRITUAL PSYCHOLOGY OF THE CHARACTER
(on the example of the works of Kuchkar Narkobil)**

Г.Ҳимматова¹

¹Г.Ҳимматова

– Термиз давлат университети мустақил тадқиқотчиси.

Аннотация

Мақсуд мақолада Қ.Норқобил ҳикояларида характерлар руҳиятида психологизм масалалари тадқиқ этилган. Унда “Осмон остидаги сир” ва “Босинқираш” ҳикоялари ўрганилган.

Аннотация

В статье исследуются вопросы психологизма в психике персонажей рассказов К. Норкобила. В ней изучены рассказы «Тайна под небом» и «Вторжение».

Annotation

The article examines the issues of psychology in the psyche of the characters in the stories of K. Norkobila. He examines the stories "Mystery Under the Sky" and "Invasion".

Таянч сўз ва иборалар: ҳикоя, психологизм, эврилиш, қаҳрамон, уруш.

Ключевые слова и выражения: рассказ, психологизм, эволюция, герой, война.

Keywords and expressions: story, psychologism, evolution, hero, war.

Психологизм – бадиий адабиётнинг энг муҳим компонентларидан бири. Адабиётшунослиқда бадиий ижодда психологизм муаммоси кенг ўрганилган.

А.Б.Есинга кўра, “Психологизм – бу, адабиётнинг ўзига хос воситалари кўмагида хаёлий (тўқилган) шахс (адабий персонаж) ҳис-туйғу, фикр ва кечинмаларини етарлича тўлиқ, батафсил ва чуқур қилиб тасвирлаш” дир [2,18]. Л.Я.Гинзбургнинг таъкидлашича, “Бадиий психологизм қаҳрамоннинг ўзини тутишидаги хаёлга ҳам келмаган, ногаҳоний, тасодифий қарама-қаршилиқлардан бошланади” [1,300]. В.В.Компанеец эса шундай таърифни келтиради: “Асарда психологик таҳлилнинг пайдо бўлиши унинг шакли ва типологияси кўпинча ёзувчи дунёқарашига, мақсадига, истеъдоди ва шахсий фазилатларининг характериға, асардаги вазиятга қарамдир. Айни чоғда, афтидан, психологик таҳлилни онглиликка асосланган эстетик принцип сифатида баҳолай туриб, унинг у ёки бу хусусиятлари сўз расоми томонидан атай танланганлигини нисбийлаштириш шарт эмас” [5,47].

А.Иезуитов адабиётда психологизм тушунчасининг кўп маъноли эканлигини қайд этади. У бу муаммони атрофлича ўрганар экан,

қуйидаги хулосаларга келади: 1) сўз санъатининг туғма белгиси, унинг узвий хусусияти, бадииятининг исботи...; 2) бадиий ижод маҳсули, муаллиф, унинг персонажлари ва янада кенгроқ – ёзувчи шахсияти ва у яратган қаҳрамонлар образи орқали очиладиган жамият психологиясининг (синф, табақа, ижтимоий гуруҳ, давр ва ҳ.к.) ифодаси ва акси...; 3) онгли ва белгиловчи эстетик тамойил” [4,30].

Р.Уэллек ва О.Уорренларнинг “Адабиёт назарияси” китобида “адабиёт психологияси” атамаси келтирилади. Унга кўра, “у ёки бу бадиий асар яратилишининг психологик типологияси ва қонуниятларини ўрганишни тушуниш мумкин”. Бинобарин, “Бадиий психологизм – бу, қаҳрамонларнинг ғоявий-психологик изланишларини ўзида мужассам этган бадиий шакл, инсон характерининг шаклланишини, шахс дунёқарашидеги асосларни адабиёт томонидан ўзлаштирилиш шаклидир. Психологизмнинг маърифий муаммовий ва бадиий қиммати, энг аввало, шунда кўринади” [9,95].

С.Л.Рубинштейн бадиий асарда инсон руҳиятининг тасвири ҳақида шундай дейди: “Сўз санъаткорлари қаҳрамон психологиясини тасвирлар экан, айнан унинг (қаҳрамоннинг)

кечинмалари – камолотга эришишдаги индивидуал йўлини ҳаётининг бурилиш паллалари сифатида ёритишга интилишлари бежиз эмас. Иттифоқо, инсон кечинмалари – бу, унинг реал ҳаётининг субъектив томони, шахс умр йўлининг субъектив аспектидир” [8,13].

Д.Қуронов ва б. томонидан тузилган “Адабиётшунослик луғати”да бадиий психологизмга куйидагича таъриф берилган: “Бадиий психологизм – бадиий асарда тўлақонли инсон образини яратишнинг муҳим воситаларидан бири; персонаж руҳиятининг очиб берилиши, хатти-ҳаракатлари ва гап-сўзларининг психологик жиҳатдан асосланиши, шу мақсадларга хизмат қилувчи усул ва воситаларнинг жами. Ёзувчи персонаж руҳиятини бевосита ёки билвосита тасвирлаб бериши мумкин. Персонаж ўй-кечинмалари, ҳис-туйғуларининг “ички монолог”, “онг оқими” тарзида ёки муаллиф тилидан (ўзиники бўлмаган муаллиф гапи) баён қилиниши психологик тасвирнинг бевосита шакли ҳисобланади. Асардаги персонаж руҳиятининг унинг хатти-ҳаракатлари, гап-сўзлари, юз-кўз ифодалари (мимикаси), ундаги физиологик ўзгаришларни кўрсатиш орқали очиб берилиши эса билвосита психологик тасвирдир. Руҳий тасвирнинг бу икки кўриниши бир-бирини тўлдирди, шу боис муайян персонаж руҳиятини тасвирлашда ёзувчи буларнинг иккисидан ҳам ўрни билан фойдаланади. Шунингдек, персонаж руҳиятини очишда ёзувчи табиат тасвиридан ёки бошқа бирор нарса образидан фойдаланиши мумкин бўладики, бу ҳам билвосита психологизмнинг бир кўринишидир” [10,48].

Айниқса, уруш мавзусида яратилган асарларда психологизм муҳим тушунчага айланади. Бундай асарларда инсоннинг руҳий кечинмалари яққол кўринади. Уруш иштирокчиси бўлган қаҳрамон руҳиятидаги психологизм муаммосини тадқиқ этиш орқали бадиий адабиётда бу муаммонинг психопозитик нуқтаи назаридан ўрганиш ва хулосалар чиқаришга имкон беради.

Қўчқор Норқобилнинг ўзи ҳам уруш қатнашчиси бўлганлиги, унинг бутун фожиа ва даҳшатларини бошидан кечирганлиги боис асарларидаги воқелик, айниқса, персонажнинг ботиний олами, руҳий ҳолати бор бўй-баста билан намоён бўлади. Уруш инсонга жисмоний нуқсон, жароҳатдан ҳам кўра кўпроқ руҳий асоратларни қолдиради. “Осмон остидаги сир” ҳикоясидаги мана бу парча фикримизни исботлайди: “Тўлқин танк у ёқда, дарё ортида

хизматни ўтаб қайтгандан сўнг бир замон ҳардамхаёл бўлиб юрди. Элга эш, қарига ёш бўлолмади. Одамовиликни орттириб келди. Ўзиям тамакини кетма-кет, орадан шамол ўтказмай паровоздай тутатарди. Бир нуқтага термулиб тураверарди. Эл-элдош, қавм-қариндошдан бегонасираб, хаёлпараст бўлиб қолган йигитни отаси Раҳим полвон кўп жойларга олиб бориб даволатди. Энаси Майрам момо эскичилик деди, сув деди, ўт деди, чилтон деди, жин деди, олиб бориб ўқитмаган мулласи, силатмаган кинначиси қолмади” [6.43].

Ҳардамхаёллик, одамовилик инсоннинг руҳиятида бўладиган ўзгаришларнинг кўринишидир. Тўлқин танкнинг ҳолатини тушуниш мумкин. Чунки у урушнинг бутун даҳшатини бошидан кечирган. Маълум вақт ўтгач, яъни у одамлар орасига қўшилади. Ҳардамхаёллиги барҳам топади: “Дўхтирдан бўлдими, табибдан бўлдими, Тўлқин танк элга қўшилди, ранг-рўйи ўзгариб, одам сиёғига қайтди, тўй-томошаларга чиқадиган бўлди, қони тортиб яна тўйларда кураш туша бошлади, от изини той босди – Раҳим полвон тўй-маъракада хотиржам оёқ узатиб ўтирадиган бўлди” [6,39].

Албатта, Тўлқин танкдаги ўзгаришларга дўхтир ёки табибдан кўра, элга қўшилгани сабаб. Вақт ва одамлар Тўлқин танкка уруш даҳшатларини унутишга кўмак беради. Қолаверса, унинг уйланиши, қишлоқда тракторчилик қилиши ҳам Тўлқин танкнинг ҳаётини изга туширади. Аммо фарзандсизлик унинг бир маромдаги ҳаётини издан чиқаради, ботинини ағдар-тўнтар қилади:

“Тўлқин танк одамлардан яна ўзини олиб қочадиган бўлиб қолди. Гўёки ҳамма унга қўлини бигиз қилиб кўрсатаётгандай туйиларди. Олдинги одамовилигига қайтди. Яна қора ўй-хаёллар ғужғон ўйнаб, бошида оғриқ қўзғала бошлади. Кечалари алаҳсиб ухлай олмади. Кўзи илинди дегунча сон-саноксиз танклар босиб келаверар, қиёмат-қойим жанг майдонида қолиб кетарди, гоҳида гўдагини бағрига босиб югураётган Хайринисони соч-соқоли ўсиқ, саллали, қурол тутган кишилар кувиб боришар, ушлаб ўртага олишар, шафқатсизларча отиб ташлашар эди. Баъзида аллақерлардан пайдо бўлган болакай Тўлқин танкка қараб чинқориб югурар, навқирон пайтида ўзи жанг қилган Чорикор чангалзорлари, Погман ва Гардез тоғлари, Қандаҳор чўлларидами, қаердадир ўша югуриб юрган болани ҳимоя қилиш учун кўксини ўққа тутар, югурай деса зил-замбил оёқлари ўзига

бўйсунмас эди. Бундай пайтларда бақириб уйғониб кетарди” [7,43].

Ҳар биримиз туш кўрамыз. Баъзан даҳшатли тушдан уйғониб кетамиз. Гоҳи кўрган даҳшатли тушимиздан бир ёки бир неча кун ўзимизга келмай юрамиз. Кейин эса ҳаётий ташвишлар асносида уни тез унутамиз. Бу ҳолатга доимо учрайвермаслик мумкин. Умуман, бу инсон ҳаётидаги оддий ҳодисадир. Аммо юқоридаги ҳикоядаги парчада Тўлқин танқидида айни ҳолатнинг тез-тез такрорланишида унинг руҳиятидаги эврилишларни кўриш мумкин.

Туш онг ости, инсоннинг руҳий кечинмаларининг ифодасидир. Зигмунд Фрейд тушлар ҳақида шундай ёзади: “Туш ҳақидаги менгача бўлган турлича талқинлардан қатъи назар, тушнинг мураккаб ва тушуниқсиз дунёси остида муайян маъно ётади. Фақат маъно қулфи аниқ талқин йўли билан очилиши мумкин. Талқин методи шунга асосланадики, хотирада сақланиб қолган туш мазмуни ё бошқа мазмун билан чамбарчасликда ёпиқ қулфга нисбатан калит бўлади ёки тушнинг бир бутун мазмуни яширин мазмун учун символ вазифасини ўтайди” [3,45].

Эрих Фроммнинг фикрича: “Аксарият тушларга хос умумийлик шундаки, улар уйғоқ онг мантиқини, қонун-қоидаларини тан олмайди. Тушда замон қонуниятлари ўз маъносини йўқотади. Чунки тушда биз қачонлардир вафот этган одамлар билан мулоқотга киришамиз, ўтмишда бўлган воқеаларга гувоҳ бўламиз ёки вақт нуқтаи назаридан катта фарққа эга бўлган икки мустақил воқеанинг бир замон ичида содир бўлганини кузатамиз. Шунингдек, маконаларга хос қонун-қоидалар ҳам тушда ўз қийматини йўқотади. Биз энг кичик лаҳза ичида улкан макон чегараларини босиб ўтамиз ёки бир пайтнинг ўзида бир неча маконда “мавжуд” бўлишимиз мумкин. Тушда икки олам бир

кишида ва айни пайтда бир одам икки кишида намоён бўлиши ёхуд бир киши тамоман бошқа кишига айланиб қолиши ... уйғоқликда мутлақо хаёлга келмаган кишилар, воқеалар, билим ва тажрибалар тушда кашф этилиши мумкин” [3,45].

Уруш шароитида шаклланган киши тинч ҳаётга мослаша оладими? Бу ерда, эҳтимол, Биринчи жаҳон урушидан кейин “Йўқолган авлод” деб номланган тажрибани ва замонавий тиббиётда кенг тарқалган “афғон синдроми” атамасини эслаш ўринли бўлар эди. Бу, урушдан қайтиб келган одам дунёда ўз ўрнини топа олмаслигини англатади. Масалан, Андрей Дайшевнинг “Икки юзинчи” романининг қаҳрамони, урушдан қайтаётган Валерий Герасимов ўзини бу дунёда мутлақо бегона ҳис қилади: яқин одамлар уни тушунмайдилар, ҳамма жойда у хавфни ҳис қилади, ўтаётган ҳар бир одамда душман излайди.

Қ.Норқобилнинг “Босинқираш” ҳикоясида мана бу парча ҳам уруш иштирокчисининг ички кечинмаларини ифодалайди: “Баъзида урушни соғинаман... Ишонинглар, одамлар, тоғларга чиқиб кимларнидир отгим келади. Тасаввур қилолмайсиз, жангдан ҳорғин қиёфада, соғ-омон қайтиш, кўркув даҳшат билан ўлим сари интилиш, ҳеч нарсани англаш маҳол, бамаъно, сўниқ қиёфаларни кўз олдимга келтириш менга ҳузур бағишлайди” [7,293].

Инсон руҳиятини тасвир қилиш, кечинмаларини ифодалаш ёзувчининг бадий маҳоратини кўрсатувчи муҳим ўлчовлардандир. Қўчқор Норқобил ижодида кўпроқ инсон руҳиятининг турфа манзараларини акс эттириш етакчи ўринда туради. Урушнинг инсон руҳиятига таъсири масалалари адабиётшунослигимизда ҳали етарлича тадқиқ этилмаган. Шу жиҳатдан Қ.Норқобил ижодида психологизм муаммосини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар:

1. Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. – Л.: Советский писатель, 1971.
2. Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1988.
3. Жўрақулов У. Худудсиз жилва. – Т.: Фан, 2006.
4. Иезуитов А. Н. Проблемы психологизма в эстетике /литературе. // Проблемы психологизма в советской литературе. – Л.: 1970.
5. Компанеев В.В. Художественный психологизм в советской литературе. (1920-е годы) – Л.: Наука, 1980.
6. Норқобил Қўчқор. Осмон остидаги сир / Самодил: ҳикоялар. – Т.: Янги аср авлоди, 2018.
7. Норқобил Қўчқор. Босинқираш / Қуёшни ким уйғотади?: Қиссалар, ҳикоялар. – Т.: Шарқ, 2007.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2000.
9. Уэллек Р. и Уоррен О. Теория литературы. – М.: Прогресс, 1978.
10. Қурононов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Қайта нашр. – Т.: Akademnashr, 2013.

(Тақризчи: А.Сабирдинов – филология фанлари доктори).